

A „nyelvemen van”-jelenség német és magyar nyelvű beszélgetésekben

Nyelvészeti vizsgálatok a konverzációelemzés módszereivel¹

1. Célkitűzés

A beszélt nyelvet vizsgáló nyelvtudományi ágazatok közül kétség kívül elsősorban a nyelvészeti konverzációelemzés, valamint a pszicholingvisztika, a neurolingvisztika és a kognitív nyelvészet foglalkozik előszeretettel a verbalizációs problémák kutatásával. Kutatási céljuk, módszerük és tárgyuk tekintetében mindazonáltal jelentős különbségek tapasztalhatók.

A konverzációelemzés (KE) a hétköznapi beszélgetéseket felépítő különböző szerkezeti egységek törvényszerűségeivel foglalkozik.² A beszélőváltás és a szekvencialitás rendje mellett vizsgálja a hibajavítási mechanizmusokat is, azaz a beszélgetésekbe épülő „zavarok” javításának szerkezeti elveit, szabályait és módszereit. Célja annak bebizonyítása, hogy ezek a rendszernyelvészet szabályaitól eltérő „hibák” a kommunikáció jelentéssel bíró, szerves egységei, s a nyelvi interakció más folyamatainak szerkezeteihez hasonlóan szigorú rendet alkotnak. Az említett társtudományokat elsősorban maga a „hiba” érdekli, s mindez főként emlékezet- és gondolkodáselméleti szempontból. Azon kérdések mellett, hogy hogyan tároljuk a nyelvi tudást az emlékezetben³, hogyan működik a mentális szótár, és milyen eszközökkel lehet hozzáférni ehhez a tudáshoz (vö. Gósy 1999: 121–50), érintenek a felejtéssel kapcsolatos elméleteket is: például az „információvesztés” elméletét vagy az arra való képtelenséget, hogy bizonyos tárolt információt elő tudjunk hívni (vö. Schermer 1991: 159, 165; Herrmann 1992: 181–92. és Börner–Vogel 1994: 9). Szemben módszereikkel, melyek párhuzamot vonnak beteg, illetve normális beszélők nyelvproduktív képessége és annak deficitjei között (vö. Osmanné 1995: 148, 154; Herman–Szentesi–Szépe 1995: 85, Raupach 1994: 27; valamint Bánréti 1998, Hoffmann 1999, Osmanné Sági 1999 és Roth 1989 tanulmányait is), a KE-ben elsősorban egészséges beszélők nyelvi hibáira irányítjuk a figyelmet.

Tanulmányom témája a verbalizációs problémák egyik tipikus fajtája, az úgynevezett „nyelvemen van”-folyamat (vö. Eysenck–Keane, 1997: 166 f.).⁴ Ez olyan tudatos szókereső aktivitást jelent, amikor egyrészt egészen biztosak vagyunk abban, hogy ismerjük azt a szót, nevet vagy

¹ Készült a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és a Humboldt Kutatói Ösztöndíj támogatásával. A dolgozat bővebb változatát l. in: Iványi 2001c: 66–89.

² A KE kialakulását, vizsgálati tárgyait és metodológiáját, valamint a német és angol szak kifejezések magyar fordításának jegyzékét l. Iványi 2001a: 74–93.

³ A különböző mentális reprezentációk tárgyalását l. in: Eysenck–Keane 1997: 215–61. Vö. Séra L.–Kovács I.–Komlósi A. 1994 tanulmányait is, különös tekintettel Paivio, Block valamint Kollers és Smythie írásaira. Vö. továbbá Gósy 1999: 121–50. A Broca-afáziás személyek mentális reprezentációjához vö. Hoffmann 1999.

⁴ Az angol szakirodalom *tip of the tongue* (= *TOT*-jelenségként ismeri (vö. Brown, R.–McNeill, D. 1966, Jones, G. V. 1989 és Yarmey, A. D. 1973), ezt a kifejezést használja a német szakirodalom is (vö. Handke 1994: 93, Herrmann 1992: 182–3, Börner–Vogel 1994: 9 és Zimmermann (1994: 116) a *Zungenspitzen-Phänomen* vagy az *es liegt mir auf der Zunge* mellett (vö. Koll-Stobbe 1994: 56–7 és Schermer 1994: 177). A magyar nyelvű szakirodalom az angol nyelvű minta alapján említi *TOT*-nak is (vö. Kónya 1994: 46–50 és Geist 1988), míg Lengyel (1997: 94) *szóvakágnak* nevezi, holott ez a kifejezés másutt a diszlexia egyik fajtájának jelölésére szolgál, vö. Gósy 1999: 261.

szókapcsolatot, amelyet keresünk, másrészt azonban ez a lexikai egység teljes egészében mégsem akar eszünkbe jutni, s ezért nem tudjuk verbalizálni (vö. Koll-Stobbe 1994: 56). Ilyen helyzetben a beszélő gyakran teljes figyelmét a probléma megoldásának szenteli, s különböző kommunikatív stratégiákkal megpróbálja a keresett szótári egységet megtalálni, vagy – amennyiben a keresés sikertelen marad – mindent megtesz azért, hogy valahogyan megmagyarázza, helyettesítse vagy körülírja azt.

Bár a KE kutatási módszerei általános felfogás szerint nem alkalmasak arra, hogy verbalizációs problémák okait kutassák (vö. Iványi 2001b: 87–95), jelen vizsgálatok elsősorban arra tesznek kísérletet, hogy

- a „nyelvemen van”-jelenségeket és a mögöttük rejlő problémátípusokat konverzációelemzési eszközökkel leírják és klasszifikálják, továbbá
- a KE eszközeivel nyert vizsgálati eredményeket szembeállítják a kognitív nyelvészetével és a pszicholingvisztikáéval, valamint
- anyanyelvű, illetve idegen nyelvű „nyelvemen van”-jelenségeket hasonlítson össze egymással, s megállapítsa hasonlóságait és különbözőségeit.

A határtudományok egybevetése csupán arra a kérdésre keresi a választ, hogy a KE alkalmas-e olyan nyelvi zavarok leírására, melyek vizsgálatával eddig inkább más részdiszciplínák foglalkoztak, s ha igen, milyen mértékben, s a határtudományokhoz képest milyen eredménnyel. Jelen tanulmánynak azonban nem lehet célja a kognitív tudományok és különböző nyelvészeti irányzatok (kognitív nyelvészet, pszicholingvisztika, szövegnyelvészet, spontán beszédkutatás stb.) ide vonatkozó elméleteinek részletes taglalása és értékelése. Ezért a határtudományok bizonyos felismeréseire kizárólag abban az esetben történik utalás, amikor a KE módszereivel hasonló eredményekre jutottunk.

2. Empirikus vizsgálatok

A KE módszereinek megfelelően, spontán hétköznapi beszélgetések elemzése segítségével szeretném feltárni azokat a szabályszerűségeket, amelyek részét képezik a szókeresés⁵, azon belül is a „nyelvemen van”-jelenség szerkezetének, s a vizsgált nyelvek mindegyikében fellelhetők.⁶

2. A „nyelvemen van”-folyamat és a beszélő „tudásérzete”

2.1. Anyanyelvi szókeresés

P7/b.4. jelzetű „JUDEN” c. HIAT-DOS-transzkripció

Tartalom: Beszélgetés kisebbségi problémákról, az antiszemitizmus kialakulásáról

Rövidítések Magyarázat

H P úr, német anyanyelvű házigazda

Z Zsuzsa, magyar anyanyelvű vendég

⁵ A szókeresés jelzésrendszeréhez és szabályaihoz vö. Iványi 2000: 61.

⁶ Az itt elemzett beszélgetésrészletek publikált korpuszom részét képezik, az elemzésekben hivatkozott helyek ott megtalálhatók: Iványi 1998: 150–300 és Iványi 2001c: 114–265. A korpusz leírását vö. in: Iványi 2001c: 26–34.

3	H	[die westjuden waren völlig anders als die Ostjuden, nicht wahr' <i>a nyugati zsidók teljesen mások voltak, mint a keletiek, igaz?</i>
6	H	[da waren zum beispiel die/ die großen (sErafimoid?) ä <i>ott voltak például a a nagy (sErafimoid?) ö</i>
	H	[ä äh: as/ ä=ä ↓wie heißen sie noch kinder as-/=ä: c'... ö öh: as ö=ö <i>gyerekek, hogy is hívják őket as ö c</i>
	Z	[mhm' <i>mhm'</i>
7	H	['askenasi' & ja' eben (zwischen dem spanischen?) 'askenazi' & igen' <i>pontosan (a spanyol és ... között?)</i>
8	Z	[Askenasi, <i>askenazi,</i>

Az itt bemutatott, keleti és nyugati zsidókról folytatott német nyelvű beszélgetésben az anyanyelvű H a 6–8 partitúrasorban egy olyan szekvenciához érkezik, amely egyértelműen szókereső folyamatként, sőt „nyelvemen van”-jelenségként írható le. Világosan utalnak erre a megtört mondatstruktúra mellett a szóismétlések és újraindítások, a szünetek és hezitáló elemek, a keresett szó közepén többszöri megbotlás, tempó- és dinamikaváltozások, valamint a beszélgetőpartner megerősítései. Arról, hogy a beszélő ismeri a keresett *aschkenasi* szót, és hogy maga is tudja, hogy ismeri, elsősorban ennek metadiszkurzív megfogalmazása tanúskodik: *wie heißen sie noch* (a. m. 'hát hogy is hívják'), amely egyidejűleg mint egyfajta „önkezdeményezett külsegítség” (vö. Apfelbaum 1993: 125 és Iványi 2001a: 78–9) is felfogható. Másrészt ezt jelzi a célszó ismételt megpróbált verbalizálása: *as/ as/* – melynek sora egyébként a *serafimoid* alakkal kezdődik –, s harmadszor az „önmegoldás”, azaz a célszó sikeres megtalálása a beszélgetőpartner segítsége nélkül.

A *sErafimoid* szóalak látszólag egyáltalán nem illik a kontextusba, alakja szerint a *Seraph* (többes számú alakja *Seraphim*) szóra emlékeztet. Ennek szemantikai megfejtéséhez a kontextus szolgál segítségül: a keleti és nyugati zsidókról szól a beszélgetés, és a beszélgetőtársak a „keleti zsidóság” kifejezés idegen nyelvű megfelelőjét, az *Aschkenasim* alakot keresik. A „nyugati zsidóság” hasonlóképpen idegen nyelvű megfelelője a *Sephardim* alak. Amikor a német anyanyelvű beszélő megpróbálja a keresett szót megtalálni, olyan alakot hoz létre, amely fonetikailag a célszó antonimájához hasonlít, és feltűnő hasonlóságot mutat egy harmadik lexémához is. A *Serafimoid* szó ugyanis a *Seraphim* és a *Sephardim* alakok keveredése, amelyek első szótagjukban, egyéb hangzóikban (*r, a, ph, m, i*), szótagszámukban, morfológiai formájukban, sőt még etimológiájukban is megfelelnek egymásnak: mindkettő héber-jiddis eredetű.

A bemutatott „nyelvemen van”-jelenség a szókereső aktivitás szokásos indikátorai (vö. Iványi 2000) mellett a beszélőnek a célszó ismeretére történő utalásáról, illetve annak megkísérelt verbalizálásáról is tanúskodik, s mind a célszónak, mind az antonimájának, sőt, más, fonetikailag hasonló szavaknak az elemeit is felmutatja.

A beszélőnek a „nyelvemen van”-folyamat közben érzett meggyőződését, hogy a célszót ismeri, a kognitív nyelvészet is tárgyalja „tudásérzet” és ehhez hasonló elnevezésekkel (vö. Schermer i. m. 177 és Herrmann i. m. 182). A kognitív pszichológia a jelenséget „aktív rés”-ként is emlegeti, mert „a rést a felidézni nem tudott szó hiánya okozza; amely aktív, mert felsejlik a szó és irányítja a keresést” (Kónya 1994: 46). Ami a szókeresés során az újból és újból próbálkozásszerűen verbalizált s a célszóhoz vezető alakokat illeti, a kognitív nyelvészet szerint a lexikonegységek a mentális lexikonban formális és konceptuális aspektusok szerint együtt, de mégis elkülönítve vannak tárolva (vö. Börner–Vogel i. m. 2–3, Koll–Stobbe i. m. 60 és Herrmann i. m. 185–6), és ennek megfelelően alak és „lemma” (azaz a konceptuális specifikáció) egymástól függetlenül is aktiválhatók (vö. Handke 1994: 94). Neurolingvisztikai kutatások szerint a „lemma” és az alak

leggyakrabban egymást követően aktiválódnak: „Az első szakaszban a szemantikai és szintaktikai tulajdonságokkal rendelkező lexikális reprezentáció, a lemma aktiválódik. Ezt követi az ennek megfelelő lexikai-fonológiai reprezentáció, a lexéma” (Osmanné Sági 1998: 142).

2.2. A „nyelvemen van”-jelenség idegen nyelven

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy idegen nyelven is előfordulhat-e igazi „nyelvemen van”-jelenség, s ha igen, konverzációelemzési módszerekkel milyen párhuzamok és különbségek állapíthatók meg az idegen nyelvű és anyanyelvű „nyelvemen van”-jelenség között.

R1/a.12. jelzetű, „BALLETT” c. HIAT-DOS-transzkripció

Tartalom: Beszélgetés a szentpétervári Kirov színházról

Rövidítések Magyarázat

F	P asszony, a házigazda felesége, német anyanyelvű
R	Roman, orosz anyanyelvű vendég
W	Wadim, orosz anyanyelvű vendég
Z	Zsuzsa, magyar anyanyelvű vendég

32	R	[mEIn →dEUtscher zum beispiel' . w <u>u</u> nderte a németem például mindig csodálkozott
33	R	[<u>i</u> mmEr' + . war <u>U</u> m' wir so . ein ä ru:hn' oder ra:hn' . hogya miért van nálunk olyan ruhn vagy rahn
34	R	[ažiotaz = kak budjet wadim- ... nje po:mnjisch ... azsiotazs hogy is van Wadim nem emlékszel
	W	[nevet +
	R	[<u>ä</u> hm ... (.....?) ru:hn oder ra:hn- öhm ruhn vagy rahn
	W	[(ruhn oder . rahn?), (.....?) ruhn vagy rahn
35	R	[. ažiotaz, nje sna'jesch kak budjet, <u>↑</u> Q z <u>I</u> Q azsiotazs nem tudod hogy van o-zsi-o-
	Z	[was' mi
36	F	[nevet
	R	[<u>t</u> Asch, . ↓→kann nicht tazs nem tudom
	W	[n französisches wort' egy francia szó
	Z	[nie gehört . na ja'(nevet) sohasem hallottam na igen
37	F	[ru/ruAn' ä Er ru ruan ö er
	R	[das wort erInnern . an das wort=erinnern a szót emlékezni a szóra visszaemlékezni
38	F	[<u>U</u> : <u>E</u> n' rAn, das ist ein Englisches wort, . ein u en ran ez egy angol szó egy
	R	[. ja:, (ja:?) igen igen
39	F	[AnstUrm . ein Ansturm auf die kArten

		<i>roham</i>		<i>a jegyek megrohamozása</i>	
	R	[(run?) <i>run</i>	↑'Anstun, genau so rUn' <i>roham pontosan az roham</i>		run <i>roham</i>
	Z	[	mhm' <i>mhm</i>	mhm mhm	
40	F	[auf die An/ EIntrittskarten <i>a belépőjegyek megrohamozása</i>		ja, <i>igen</i>	
	R	[		EIntrittskarten . <i>belépőjegyek</i>	
	Z	[	mhm' <i>mhm</i>		
41					

A német nyelvet idegen nyelvként beszélő R elbeszélésében a 33. partitúrasorban (a továbbiakban ps.) szókereső folyamatra került sor. Emellett szól többek között az, hogy szaggatott a beszéde, szünetet tart s hezitáló elemet hallat, valamint a mondat tárgyát két különböző alakban is verbalizálja. A kérdő intonáció, a főszekvencia megtörése és a mellékszekvencia kezdése szintén erre utal. A probléma feldolgozásának különböző stratégiáit a mellékszekvencia tartalmazza, amely végül főaktivitássá válik: a tulajdonképpeni aktivitást ugyanis – amely a főszekvenciában kezdődött – R szintaktikailag nem fejezi be, bár később „auf die Karten” alakban részlegesen visszatér hozzá (40. ps.).

Arról a fogalomról, amelyhez a beszélő a megfelelő német nyelvi szóalakot keresi, saját maga ad felvilágosítást, hiszen idegen nyelven kétszer is megnevezi: R az orosz *ažiotaz* szó (a német nyelvben *Agiotage*-ként, francia eredetű idegen szóként használatos) német ekvivalensét keresi. A beszélgetőtársak az interaktív kereső folyamat végén a németben használatos angol idegen szót, a *run*-t nevezik meg célszóként. A megoldáshoz vezető próbálkozások sorában az első alternatíva, a *ru:hn* fonetikai megközelítése a célszónak: mássalhangzóiban és szótagszámában megegyezik azzal, csak magánhangzójuk és annak nyújtottsága különbözik egymástól. A második alternatíva, a *ra:hn* még közelebb kerül a célszóhoz: a magánhangzó már egyezik, csak hosszúsága tér még el.

Több jel mutat arra, hogy a beszélő saját feltételezése szerint ismeri a keresett szót: egyrészt sikertelen próbálkozásai végén tett megjegyzése: *kann nicht das wort erinnern* (a. m. 'nem tudok emlékezni a szóra'), másrészt honfitársához intézett anyanyelvű segítségkérése: *ažiotaz = kak budjet wadim- ... nje pomnjisch* (a. m. 'Agiotage, hogy is van az, Wadim, nem emlékszel?'). Ezt további segítségkérés követi, amely azonban, hasonlóan az elsőhöz, sikertelen marad. A célszó aztán mégiscsak interaktív módon, „külséggel” jön létre, mivel F, aki a *ru:hn* és *ra:hn* alakok alapján felismerte a *run* angol idegenszót, közli annak helyes fonetikai és ortográfiai alakját, valamint német megfelelőjét, az *ansturm* szót.

Bár a megtalált szó konceptuálisan nem teljesen egyezik a keresettel, ez nem zavarja a beszélőt: hiszen mindkét szó ugyanabba a fogalmi körbe tartozik, ráadásul a *run* jelentésében következménye az *Agiotage* szónak.

Ha egybevetjük az idegen nyelvű „nyelvemen van”-folyamatot az anyanyelvűvel, a következő megállapításokat tehetjük: mindkét esetben egyformán olyan szó pillanatnyi realizálási nehézségéről van szó, amelynek szemantikai összetevője tudatos, fonetikai oldala azonban csak fokozatosan hozható létre, újból és újból megkísérelve verbalizálását. Közös továbbá, hogy a megoldási próbálkozások szóalakjai is hasonlítanak a célszóhoz, mind szemantikai, mind fonetikai szempontból. A „külséggel” kezdeményezésében sem állapíthatók meg eltérések. Az egyetlen különbség az, hogy az idegen nyelven folyó szókereső folyamatban anyanyelvű verbalizálás is előfordul. Az elmondottak alapján feltételezhető, hogy a „nyelvemen van”-jelenségek anyanyelven és idegen nyelven egyaránt mutatják a beszélő „tudásérzetét”, s hasonló stratégiákkal oldhatók meg.

2.3. A szó létrehozásának fázisai

A kognitív nyelvészet a „nyelvemen van”-jelenséget a szóprodukciónak egyfajta hibájaként, zavart folyamatként magyarázza, amely problémamentes formájában három fő fázisban zajlik le a mentális lexikonban: a konceptualizációs, a formuláló és az artikulációs szinten (vö. Raupach i. m. 34 f. és Herrmann i. m. 184). A konceptualizációs szinten gondolati összefüggések és a nyelven kívüli valóság adottságai állnak össze fogalmakká. Előkészítik a beszédnyilatkozatok nyelvi szerkezetét, kiválasztják a felhasználandó nyelvet, és hozzárendelik a nyelvfüggetlen fogalmakhoz a nyelvspecifikus összetevőket. A formuláló szinten ezekhez az elemekhez társul grammatikai szerepük, előkészül és kialakul a fonetikai terv, amely aztán a fonetikai szinten megy végbe (vö. Herrmann i. m. 181–4, Koll-Stobbe i. m. 59, Handke i. m. 92–3, Raupach i. m. 21–34, 84, Levelt 1989 és Möhle 1994: 40–6). Az agynak ez a munkája a beszélő számára normális nyelvhasználat esetén nem tudatos, aktiválása automatizált (vö. Koll-Stobbe i. m. 56).¹

2.3.1. A konceptualizációs szint: a szó jelentésének előhívása

Hibás szóelőhívás esetén a konceptualizáló szinten még nincsenek zavarok: a kiinduló fogalom kognitív problémák nélkül jelentkezik, lehet „explicálni, fogalmi kontextusba helyezni, exemplifikálni és gyakran az elképzelés alapján még szemléltetni is” (Herrmann i. m. 181, ford. I. Zs.). Jó példa erre az a német nyelvű beszélgetésszakaszban vizsgált folyamat (R1/a.5)², ahol az orosz *prjanjik* (a. m. ’mézeskalács’) fogalomhoz keresi a beszélő a német nyelvű megfelelőt. A keresett szóhoz magyarázatok egész sorának segítségével közelít – es ist *etwas*. *IEckeres*’, *eine süßigkeit*, *ein kuchen* (a. m. ’ez valami finomság, egy édesség, egy sütemény’) –, valamint a célszót fogalmi kontextusba helyezi keletkezésének megadásával: *aus winjowsk* (a. m. ’Vinyovszkból’) és annak ábrázolásával, hogy *mit Samowar* (a. m. ’szamovárral’), tehát teához szokták enni.

Egy másik két nyelven (németül és magyarul) folytatott beszélgetésben (G2/a.1.) először a *Bulgary* név magyarázatát keresik a beszélgetők. A hosszú keresési szakasz (9–12. ps.) gyakorlatilag nem tartalmaz semmi mást, mint példák keresésének sorozatát. A beszélő számtalanszor utal arra, hogy a célszó nem jut eszébe: *mint mit tudom én hogyha: mittudomén kitől veszed meg, hogy hívják az ilyen nagy cégeket, nem tudom micsoda*, annyit mindenesetre tud, hogy a *Bulgary* valami olyasmi, mint egy nagy cég (*ilyen nagy cégek* – mondja), és a *Pierre Cardin* névvel mond rá példát.

Ugyanazok a beszélők később a magyar *bankjegy* szót keresik. Első megoldási próbálkozásként egy magyar–német kontaminációs alak jelenik meg (*pénzschein*), első tagja a magyar *pénz* alak, második tagja a német *Schein* (azaz ’jegy, papír, bankó’). A kiinduló fogalom következtetésképpen megvan, a „Geldschein” (azaz ’pénzjegy’, ’papírpénz’) ugyanis szinonimája a *bankjegy*-nek. A fogalmi szöveggörnyezetbe tehát egy szinonima megnevezésével illesztik be, többször ismétlik a *papír* szót is, amely a bankjegyeket más pénzfajtaiktól, a fémpénzeketől megkülönbözteti. A példáhozás szintjén az *ötszáz* szó jelenik meg, és a tanácstalanság (*mi az?*) kifejezése után végre megjelenik a keresett szó.

Egy szintén kétnyelvű társaságban folytatott beszélgetésben, egy levélfordítás szövegében (B1/a.3.) a beszélgetőpartnerek közösen keresik a magyar *süvegcsukor* szó német nyelvű megfelelőjét. A kiinduló fogalomnak – legalábbis a magyar anyanyelvűek – tudatában vannak, hiszen a

¹ Az automatikus aktiválás lehetséges ábrázolása a *logogén-modell* (vö.: Raupach 1994: 32 f., Paivio 1986/1994: 33, magyar nyelvű leírásához Lengyel 1997: 76–8.).

² Terjedelmi okokból a továbbiakban értelmezett beszélgetésrészletek átírását jelen tanulmányban nem teszem közzé. Utalok azonban jelzetükre – melyek alapján a korpuszban (vö. 3. lábjegyzet) megtalálhatók – a hosszú beszélgetések esetében a vizsgált partitúrasorokra (ps.) is.

szó korábban már elhangzott magyarul. Így a jeltárgyat az elképzelés alapján szemléltetni is lehet, mint például az alak leírásának kísérletével: *nein 'keine stangen . weil es ist so ein ( ) wie ein Hut* (a. m. 'nem, nem rúd, mert ez egy olyan ( ) mint egy kalap'), s ez aztán eredményesen a *Zuckerhut* (azaz *süvegcsukor*) célszóhoz vezet.

A példák azt mutatják, hogy **a beszélő ismeri (vagy legalábbis úgy gondolja, hogy ismeri) a keresett szót. Ezt a tudásérzetet a következő megoldási stratégiák segítségével juttatják kifejezésre:**

1. Célnyelven történő verbalizációs próbálkozások (*askenasi* → *serafimoid*, *Run* → *ru:hn*).
2. A célszó magyarázata:
  - 2a) ismertető jegyeinek leírásával (**Zuckerhut** → *daß ist so ein... , wie ein Hut* – azaz ez egy olyan ..., mint egy kalap; **Lebkuchen** → *etwas Leckeres, Prjanjik aus Winjowsk, Lebkuchen mit Samowar* – azaz valami finom, prjanjik Vinyovszkból, mézeskalács számovárral); **bankjegy** → papír)
  - 2b) szinonimáinak (**bankjegy** → *papírpénz*) vagy antonimáinak használatával (**Aschkenasim** → *Sephardim*, **Zuckerhut** – azaz *süvegcsukor* → *nem [cukor]rúd*)
  - 2c) hiponimák (**bankjegy** → *ötszáz*), kohiponimák (**Bulgary** → *Pierre Cardin*) vagy hiperonimák megnevezésével (**Bulgary** → *eine Firma* – azaz *egy cég*; **Lebkuchen** → *Süßigkeit, ein Kuchen* – azaz *édesség, egy sütemény*; **bankjegy** → *pénz*)
  - 2d) olyan kontextusok és szituációk megadásával, amelyekben a szavak használatra kerülhetnek (**Lebkuchen** – azaz *mézeskalács* → *aus Winjowsk, mit Samowar* – azaz *Vinyovszkból, számovárral*)
  - 2e) vagy – idegen nyelven történő szókeresés esetében – az anyanyelvi megfelelő használatával (**Run, Ansturm** – azaz „roham” → *ažiotaz* – azaz *azsziotázs*; **Zuckerhut** → *süvegcsukor*; **Lebkuchen** → *Prjanjik* stb.). (Hogy ezekben az esetekben csak „fordítási problémákról” vagy valódi „idegen nyelvű szókereső folyamatokról” van szó, itt most nem vizsgáljuk.)

Az említett megoldási alternatívák gyakran szószekvenciákban fordulnak elő (*Prjanjik* → *édesség* → *mézeskalács* → *sütemény*; *pénzschein* → *pénz* → *papír* → *ötszáz* → *bankjegy*; *süvegcsukor* → *cukorrúd* → *cukorkúp* → *süvegcsukor* stb.).

A kognitív nyelvészeti szakirodalom is említi a szókereső folyamatoknak ezeket a fajtáit: „**A keresett szót körülírásának segítségével vagy asszociatív láncok előhívásával próbáljuk meg aktiválni**” (Koll-Stobbe i. m. 57, vö. Gósy 1999: 131 is). Börner és Vogel szerint a nyelvprodukciónál lexikai problémái esetére megoldás lehet az „**olyan séma, forgatókönyv (script) vagy keret (frame) kognitív aktiválása, amellyel a verbalizálandó fogalom összeköttetésben áll**” (i. m. 10, ford. I. Zs.).³ A neurolingvisztikában már korán kimutatták, hogy az afáziás betegek szókeresési zavaraiiban a szavakhoz való hozzáférés kontextusfüggő (Osmanné Sági 1998: 144). A szókeresés folyamatában hibásan megnevezett szavak a célszóval ugyanabba a szemantikai kategóriába tartoznak, gyakran annak hiperonimái, jelentésben közelálló variációi, jellegzetes ismertetőjegyei vagy bármi egyéb asszociációk – gyakran szószekvenciák –, amelyeket előhívunk (vö. uő 1995: 148–59).

A szóprodukciónál „verbális protokollja” (azaz lehetséges célszavak megnevezése, ismertetőjegyek leírása, metadiszkurzív megjegyzések, stb.) tulajdonképpen nem más, mint egyfajta „hangos

³ A séma, forgatókönyv és keret fogalmak értelmezéséhez az emlékezetkutatásban I. magyar nyelven Pléh 1986: 12–4, 20–1 és 30–5. A különböző elméletek történeti előzményeihez, részletesebb leírásához és problémáihoz vö. Eysenck–Keane 1997: 292–304 és 341–4. L. még Paivio 1986/1994: 35 f.; Kintsch–Van Dijk 1983: 311–32, valamint Clark–Clark 1983: 363 is.

gondolkodás” (vö. Herrmann i. m. 185), azaz annak az agytevékenységnek a visszatükrözése, amely szókeresés közben zajlik. A kognitív nyelvészet vizsgálatai szerint ez a működés a mentális lexikon struktúráját képezi le, vagy legalábbis utal annak felépítésére: a feltételezések szerint a lexikális elemek ott hierarchikus rendben, hálózatszerűen egymás mellé, alá és fölé rendelve helyezkednek el (vö. Schermer i. m. 147–8, Raupach i. m. 28, Miller 1995: 186–94 és Baddeley 1988: 86–90). Egy így felépülő mentális lexikon hihető magyarázata volna annak, hogy „nyelvemen van”-jelenség esetében a beszélő a célszó helyett a hálózatban „közel elhelyezkedő” fogalmakat, lexikai egységeket, gyakran ezek egész szekvenciáját verbalizálja (vö. Börner–Vogel i. m. 4 és Zimmermann 1994: 108). Sőt, megfogalmazzák azt a feltételezést is, hogy konceptuális-lexikai egységek nyelvi reprezentálásán kívül „**létezik több modularitás-specifikus (vizuális, akusztikus, olfaktorikus, taktilis) [...] reprezentációs rendszer, ill. modul is**” (Börner–Vogel i. m. 5, ford. I. Zs.).⁴

A nem anyanyelvűek mentális lexikona – legalábbis a második nyelv elsajátításának korai stádiumában – az elképzelések szerint még úgy épül fel, hogy egy nyelvfüggetlen konceptuális reprezentációhoz két lexikai egység csatlakozik, amelyek lényegében párhuzamosan rendezettek: az L1-szóanyag és az L2-szóanyag. A célszó tekintetében az L1-szóanyag (tehát az anyanyelvi megfelelő) egy köztes lépcsőt jelent, amely tulajdonképpen sokféle interferenciajelenségért felelős. Csak később fejlődnek ki változások a konceptuális reprezentációban is, amikor ennek eredményeképpen végül (legalábbis részben) külön mentális lexikonok jönnek létre (vö. Möhle i. m. 44, Börner–Vogel i. m. 6–12, Raupach i. m. 27–37 és Zimmermann 1994.)

2.3.2. Formulációs szint: a nyelvtani szerep kialakítása

Habár az erre vonatkozó kutatások szerint a mentális lexikonnak a szemantikai részlexikon mellett többek között nyelvtani részlexikona is van fonológiai, morfológiai, szintaktikai, stb. információkkal (vö. Levelt i. m. 6, Raupach i. m. 21, 25, 27–8 és Handke i. m. 92–93), a szakirodalomban nincs utalás arra, hogy a „nyelvemen van”-jelenség esetében a nyelvtani szerep kialakítása is nehézségeket jelenthet, vagy hogy a keresett szóalak megtalálása előtt annak nyelvtani jegyei tudatosak volnának és verbalizálhatók lennének. Tanulmányom jelen részében ennek valószínűségét szeretném alátámasztani.

Feltételezzük, hogy a nyelvtani szerep kialakításának hibái elsősorban nem anyanyelvűeknél fordulnak elő, s a mentális lexikon nyelvtani részének a hiányosságaival függnek össze. Így ezt a problémát a lexikon labilitásának problémáihoz soroljuk, s jelen keretek között nem vizsgáljuk. Érdemesebb viszont nagyobb figyelmet fordítani anyanyelvűek szókereső folyamataira, melyekben gyakran fordul elő az a helyzet, hogy a célszó nemét, számát és esetét már előre produkálni tudják, míg a fogalom verbalizálása még várat magára.

Ezt a jelenséget például F-nek a pekingi nők világkonferenciájáról tartott előadásában kísérhetjük figyelemmel (C2/b.2, 1–5. ps.):

←dann äh:’ ist neunzehnhundertsiebenundachtzig’ . ähm . ←←sind auf bUndes . lAndes und kommunAlebene’ die gIEIchberEchtigung/ & die die gIEIch’ . + wie heißen die dinge & →gIEIchstellungsstellen’ + [BE] ähm für frAUen eingerichtet worden,

A szókereső problémát szünetek, hezitációs elemek, tempólassulás jelzik. Az *ist* (a. m. ’van’) időbeli segédigének *sind*-re, a szó többes számú alakjára cserélése arra enged következtetni, hogy

⁴ A vizuális, szaglási, tapintási és mozgási „képek” reprezentálását „analóg reprezentációknak” is nevezzük a „nyelvszerű” propozicionális reprezentációkkal szemben (vö. Eysenck és Keane 1997: 219, 222.). A mentális reprezentációk bizonyos fajtáihoz l. uo. 215–61.

a beszélő egy többes számú főnévi alakot keres. A többször ismételt *die* többes számú határozott névelő is ezt a feltételezést erősíti meg. Aztán egy többszörösen összetett főnév első két tagjának befejezetlen alakja következik: *glEIchberEchtigung-*, majd a többes számú névelő kétszeres ismétlése a megszakított főnév első tagjával (*die die glEIch-*) együtt. Rövid szünet után a beszélő kinyilvánítja „tudásérzetét”, azaz azt az érzését, hogy ismeri, csak nem találja a keresett szót: *wie heißen die dinge* – azaz ’hogyan hívják ezeket a dolgokat’ – mondja, s következetesen itt is többes számú állítmányt használ. Ehhez kapcsolódik aztán felgyorsult tempóban és emelkedő intonációval a megtalált szó, a *Gleichstellungsstellen*, amely valóban többes számban áll.

Találunk a korpuszban olyan eseteket is, ahol a keresett névszó nehézkes verbalizálását névelő helyett többszörösen ismételt mutató névmás előzi meg. Mindazonáltal, hasonlóan a névelőhöz, már a hozzátartozó főnév tudatosulása előtt azzal egyeztetett alakban áll, azaz mutatja a célszó bizonyos nyelvtani kategóriáit: nemet, számot, esetet. A P7/b.3 jelű beszélgetésben a *dieses* alak egy semleges nemű főnevet (*Preußentum*) jelez előre, a P7/b.6.-ban a *diese* mutató névmás egy többes számút (*Ängste*). Hasonló a helyzet ugyanennek a beszélgetésnek más részleteiben a *putzmaterialien* (19. ps.) és *gewalt* (24–26. ps.) célszavak jó előre verbalizált névelőszavaival.

A P.7/a.2. beszélgetésrészlet szókeresésében (20–22. ps.) névelőszóként jó előre olyan határozatlan névelő jelenik meg, amely csak többes számban állhat (*einige*, a. m. ’néhány’), tehát utána egy hozzátartozó többes számú főnévre lehet számítani. Rövid szünet után következik is egy félbeszakított szóalak, amelyet – hezitáló elemek után – az összetétel első tagja helyesbít, ezt szünetek követik, a kötőhang ismétlése és végül a szóösszetétel második, többes számú tagja:

weil das dann: schon wieder so einige . kollek/ ä äh: lokalität:ts . s/ formen sind nicht’

A megszakított szüneteken és hezitáló elemeken kívül más – nyelvtani szempontból releváns – késleltető jelenség is utalhat a szókeresésre, például az úgynevezett „Ausklammerung”, azaz az egyik mondatrésznek, jelen esetben a kötelező előljárószerű igevonzatnak a német igei kereten kívül helyezése (P7/b.6, 18. ps.). A legbonyolultabb esetben (P7/b.6, 25–27. ps.) a névelőszó (a nőnemű határozatlan névelő rövidített *ne* alakja) és a hozzá tartozó *gewAlt* célszó között a beszélő 20 szóalakot és egyéb mondatelemet verbalizál. Közülük azonban csak négy szintaktikailag „jogosult”, grammatikailag megszilárdult mondatrész van. A többiek között van 3 szóismétlés, 8 hezitáló elem különböző alakban, 2 visszakérdezés, egy félbeszakadt, felismerhetetlen szóelem és kétszer is a célszó kezdőelemei (a kezdőhang majd az első szótag), amelyek azt közvetlenül megelőzik és fokozatosan felépítik:

und das plötzlich so: ne . so: ne=ä auch ä=sie richtig s/rIchtig dUrchgefreite,. ähm äh: ähm=ä mh: jA’. ähm: ähm: . jA’ g/ge/ gewAlt’

A P7/b.7 beszélgetésrészletben, a 10–11. ps.-ban a kezdő hezitáló elemet előljárószó és gyorsan hozzácsatlakoztatott, újabb hezitáló elem követi, aztán egy félbeszakított „szóváz”, majd újból az előljárószó s egy szintén gyorsan hozzákötött hezitáló elem. Ezt követően felgyorsul a tempó és a beszélő sikeresen verbalizálja a célszót:

bEI’spiel, . ←ä in=äh f/ in=äh →diAsporen,

A 47–48. ps.-ban egy nőnemű főnév kereséséről van szó, amely a mondatban az állítmány prepozicionális objektumaként (állandó határozójaként) lép fel. Az előljárószót a hozzákötött nőnemű névelővel kétszer ismételi a beszélő, majd hosszasan hezitál, mielőtt a célszót megtalálja:

→es geht hier eigentlich um (ein) ganz anderes problem, & s=nicht um=die um=die: äh äh ä ähm . äh: (auf?) pflE:’ge von identität,

A bemutatott példák azt a feltételezést erősítik meg, hogy a **keresett szó bizonyos grammatikai jellemzői (nem, szám, eset, szintaktikai szerep) már annak megformálása előtt tudatosak⁵ lehetnek és verbalizálhatók is.** Ez az egyeztetett határozott vagy határozatlan névelő, mutató vagy határozatlan névmás stb. és esetenként a szükséges prepozíció használatában mutatkozik meg.

Jelen következtetés megegyezik a kognitív nyelvészetnek a mentális lexikon felépítéséről és a szó létrehozásának grammatikai formuláló szintjéről való felfogásával. Bár a kutatások nem említik a grammatika szerepét a szókereső aktivitásban, azt kimutatták, hogy a Wernicke- és Broca-afáziás betegek esetében általában külön sérül a „zárt szóosztályok” (a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok) és a „nyílt szóosztályok” (a világra vonatkozó tartalmas szavak) elérhetősége. Ez ahhoz a feltételezéshez vezet, hogy „a mentális lexikonban a nyílt szóosztályokhoz (a világra vonatkozó kifejezésekhez) és a zárt szóosztályokhoz két, különböző hozzáférési rendszerrel jut a beszélő [... s] hogy e két hozzáférési rendszernek **együtt kell működnie**”, valamint, hogy „a zárt szóosztályokhoz való (valamilyen mértékű) hozzáférés befolyásolja a nyílt szóosztályok elérését is” (Bánréti 1998: 246f.).

2.3.3. Fonetikai-metrikai szint: A szóalak létrehozása

A „nyelvemen van”-jelenség problémái a legvilágosabban a szó létrehozásának fonetikai-metrikai szintjén nyilvánulnak meg. A hezitálás minden jelensége, amely a szókereső folyamatra jellemző – mint például szünetek, akadozások, hezitáló elemek (*ä, ä:h* stb.), a szó vagy mondat megszakadása, hangismétlések és hasonlók – ezen a szinten lépnek érvénybe.

Mint már korábban is megjegyeztük, gyakran előfordul, hogy egy „nyelvemen van”-jelenség feldolgozásakor a célszóhoz fonetikailag hasonló alakokat verbalizálunk (l. a *serafimoid* és a *ru:hn* esetet). A „fonetikai hasonlóság” azonban viszonylagos és különböző megjelenési formái lehetnek. Nézzünk erre a jelenségre is néhány példát.

A korpusz egyik anyagában, egy „szóbeli levél”-ben (N1/a.2) van egy hosszú magyar nyelvű szókereső szakasz, amely a célszó fonetikai szinten való megközelítését ábrázolja. N magyar háziasszony itt arról mesél, hogy két svájci ismerőse Magyarországon balesetet szenvedett. Már az elbeszélés kezdetén kiderül, hogy a szerencsétlenség helyének nevét nem tudja reprodukálni: ennek első jele a hezitálás és a probléma kérdés alakjában való megfogalmazása:

... szóval hogy két svájci karambolozott:=ä:h →hol is karambolozott’

A kereső aktivitás ezzel azonnal életbe lép, ráadásul interaktívan. A jelenlévő férj, Zs a *Kecskemét* nevet javasolja, N azonban tudja, hogy nem ez a keresett szó, s tovább keres fonetikai szinten: *valami bé betűs* – véli, és rögtön hozzáfűzi egy lehetséges helységnév első részét: *bihar*-. Ez az egykor önálló, ma a *Hajdú-Bihar* összevonásban (és tájegység-megnevezésben) fennmaradt magyar megyenév 27 esetben lép fel összetett magyarországi és romániai (magyar nyelvű) helységnévek első tagjaként.⁶ Egyetlen egy kivételtől eltekintve (*Biharó*) második tagként két, három

⁵ „Tudatos” alatt természetesen nem azt értjük, hogy a beszélő tudatosan dönt a célszó grammatikai jellemzőinek verbalizálása mellett – ahelyett, hogy például lexikai szinten keresne tovább –, hanem azt, hogy a beszélő adott esetben a keresett szó bizonyos nyelvtani jellemzőinek ismeretéről – tudtáról – ad tanúbizonyságot.

⁶ *Bihardancsháza, Biharcsanáros, Bihardiószeg, Bihardobrosd, Biharfélegyháza, Biharfenyves, Biharfüred, Biharhosszúaszó, Biharkaba, Biharkeresztes, Biharkristyór, Biharlonka, Biharmagura, Biharmező, Biharnagybajom, Biharpoklos, Biharpüspöki, Biharrósa, Biharó, Biharsályi, Biharszenes, Biharszentandrás, Biharszentelek, Biharszentjános, Bihartorda, Biharugra, Biharújfalú és Biharvajda* (vgl. Józsa 1999: 171 és Sebők 1997: 225).

és négy szótagú nevek jönnek szóba, 9 név közülük többszörösen összetett. A településekből 5 fekszik a mai Magyarország területén (*Bihardancsháza, Biharkeresztes, Biharnagybajom, Bihar-torda, Biharugra*), közöttük kettő négy szótagú és három öt szótagú nevet találunk, utóbbiak közül kettő többszörösen összetett helységnév. N első megoldási javaslata tehát egy potenciálisan (többszörösen) összetett, relatíve sok (kb. öt) szótagú név első tagja. Zs második ajánlata, *Hajdúszoboszló* egy hasonló módon két részből felépített, öt szótagú (tehát relatíve hosszú) helységnév: az első rész szintén egy megyerész neve (a már említett *Bihar* névvel együtt képzik Hajdú-Bihar megye nevét). N elbeszélésének folytatásából kiderül, hogy bár ez a név sem az, amelyet keresett, a baleset helye feltehetőleg nem fekszik messze innen. Miután minden körülményt és történetet részletesen ábrázol, az elmesélésnek azon a pontján, ahol a szerencsétlenül jártak a város kórházába kerültek, hirtelen előlép a szó az emlékezetéből: *Berettyóújfalu* – ahogy N kommentálja – *már most az eszembe jutott*.

A célszó fonetikai megközelítései tehát helyesek voltak: a név valóban *b*-vel kezdődik, többszörösen összetett szó, hosszúsága (hat szótagú) a javasolt *Hajdúszoboszló*hoz – és a *Biharkeresztes* potenciális összetételekhez – relatíve hasonlít (egy szótaggal hosszabb azoknál), utóbbiakkal hangzásbeli egyezése is van (a bennük előforduló *b* és *r* hang, valamint a vegyes hangrend miatt). Az egyidejű konceptuális megközelítés helyességéhez tartozik, hogy mindkét javasolt helység a célszó földrajzi közelében, Hajdú-Bihar megyében fekszik.

Más beszélgetésrészletek is arról tanúskodnak, hogy a keresett szó különböző fonetikai összetevői már annak megtalálása előtt létrehozhatók a mentális-logikai szférában, és a célszóhoz vezető utat megkönnyítik. Az R1/a.4. beszélgetésrészletben F és R közösen gyufásdobozokra ragasztott címkéket nézegetnek, melyeken különböző gombafajták képei láthatók, s kísérletet tesznek ezek megnevezésére is. A négyből két esetben a megnevezés probléma nélkül zajlik, a másik kettő azonban tipikus (bár gyors és egyszerű) „nyelvemen van”-jelenséget tár fel. A *Steinpilz* (a. m. 'vargánya') nevet a beszélő a mondat félbeszakítása és az első mondatrész ismétlése után a kezdő hang segítségével találja meg – amely hamarabb „engedi”, hogy létrehozzák, mint a szóalak többi fonetikai jellemzője. A *Birkenpilz* ('érdes nyelvű tinórugomba') neve kissé nehezebb esetnek tűnik: verbalizálása lassan, óvatosan indul, itt is megszakad a közepén, majd a szókeresés problémájának metadiszkurzív közlése következik. Csak akkor, amikor a beszélgetőpartner segíteni próbál, „jelentkezik” először a szó első szótagja, majd az egész szóalak:

das ist sch/ . das ist stEInpilz' ( ) ←Und dAs. →weiß ich jetzt nicht, R[äh es ist . ä]R bir/
'bIrkenpilz-

Az R1/a.5.-ben R szülővárosa, Novgorod látnivalóiról mesél, és képeslapokat mutogat hozzá. Éppen egy szép középkori tornyot szeretne bemutatni, azonban nehézségei támadnak a *Mittelalter* (a. m. 'középkor') szó létrehozásával. A probléma először egy hézagpótló *also* (a. m. 'tehát') formájában jelentkezik, ezt követi az *Alt* (a. m. 'rég, öreg') szóalak hangsúlyozott formája – az összetett szó második tagjának első szótagja. A további keresést szünet és hezitáló elem jelzi, valamint az anyanyelvi (orosz) ekvivalens megjelenése. W, aki R segítségére siet, az *Alt* alakot melléknévként használja egy jelzős szószerkezetben. Csak a vele párhuzamosan felajánlott orosz fogalom vezet el a *mittelalter* célszóhoz. R a szó kétszeres ismétlésével jóváhagyja a megoldást, mindenesetre az összetétel tagjait először elválasztva s külön-külön hangsúlyozva mondja ki, ami önálló státuszukat hangsúlyozza s a második tag nagyobb szerepét a szókeresésben:

[BE] ganz schön in also Alt . ä:h srednjewekowje W[(alter kult/?) mittelalter,]W mIttel
Alter, mIttelAlter,

A megoldási próbálkozások összehasonlításából az a következtetés vonható le, hogy a célszavak fonetikai szinten való megközelítése nem mindig ugyanúgy történik. Néhány esetben meg-

oldási alternatívákat hozunk létre, amelyek fonetikai-metrikai alakjukban (és/vagy szemantikai-konceptuális jellemzőikben is) hasonlóságokat mutatnak fel a célszóval vagy annak bizonyos részével. Más keresési típusoknál a célszóhoz vezető különböző szóalakok létrehozása helyett a célszó fonetikai jellemzőinek metadiszkurzív megfogalmazása jelenik meg. A két stratégia meg- egyezik abban a funkciójában, hogy a célszóhoz vezető utat megkönnyítik.

A példák megvilágítják, hogy a keresett lexikai egység alaki megközelítésénél a következő fonetikai jellemzők relevánsak:

1. a szóhosszúság (gyakran a szótagszám is): vö.: *Sephardim* – *Seraphim*; ru:hn – ra:hn – run; *Berettyóújfalu* – *Hajdúszoboszló* – *Biharnagybajom*)
2. az összetett jelleg: vö.: *Bihar-*, *Hajdú-* → *Berettyóújfalu*; alt → *Mittelalter*;
3. a hangstruktúra általában: lásd a *Sephardim* és ru:hn esete
  - a) a kezdő hang: vö. *valami bé betűs* → *Berettyóújfalu*; sch/ → *steinpilz*; b/ → *Birkenpilz*;
  - b) az első szótag: vö. alt → *alter*; bir/ → *birkenpilz*; as/ → *askenasi*.

Hogy megállapíthassuk, mely lexikai egységeket érinthetnek a „nyelvemen van”-jelenségek, összehasonlítottuk egymással a korpuszban található ilyen folyamatok 27 célszavát (szavakat és szókapcsolatokat) fonetikai-metrikai, szemantikai és stilisztikai szempontból.⁷ 15 összetétel és 4 szókapcsolat van köztük, 6 idegen szó és 5 L2-szóalak, 7 tulajdonnév, 20 több szótagú szó, ebből 15 több mint három szótagú. Jelentésüket tekintve zömükben egyjelentésű elvont főnevek, köznyelvi gyakoriságuk szempontjából pedig javarészt ritkán használatos szavak.

Még ha az ismertett adatok statisztikai értékelés szempontjából talán nem is elegendők, mégis megfigyelhető az a tendencia, hogy a „nyelvemen van”-jelenségek célszavai többnyire ritkán használatos három vagy több szótagú összetételek. Közöttük gyakran fordulnak elő elvont főnevek, idegen szavak és tulajdonnevek.

A pszicholingvisztikai kutatások eredményei szerint szókeresési nehézségeket olyan jelenségek is jellemeznek, amelyek során a szüneteken, hezitációkon, körülírásokon és parafrázisokon kívül előfordulhat a célszó fonetikailag hasonló alakjaival való felcserélése is. A szó létrehozását olyan tényezők befolyásolják, mint a szó gyakorisága és hosszúsága, illetve a beszédhelyzet, amelyek feltehetőleg a legtöbb esetben együtt fejtik ki hatásukat (vö. Osmanné 1995: 147–8).

A „nyelvemen van”-jelenségek folyamán a kognitív nyelvészeti felfogások szerint ismertként jelentkezhettek a beszélő számára a célszónak bizonyos fonetikai jellemzői, méghozzá éppen azok, amelyek a szavak fonetikai reprezentációjakor különösen relevánsak: a hangfiziológia vagy ritmus, a hangsúlyrendszer, szótagszám, kezdőhang és első szótag (vö. Herrmann i. m. 182 és Raupach i. m. 27). Hasonló ismeretek alapján érvel Levelt (i. m. 7–28) nyelvproduktív modelljében amellett, hogy a hangsorozatok fonetikai-motorikus létrehozásának saját modulja van. A „nyelvemen van”-jelenség potenciális célszavainak a kognitív nyelvészet a szinguláris fogalmak neveit (a személyneveket és földrajzi elnevezéseket), valamint a ritka, gyakran idegen nyelvi vagy egyéb okból „nehéz” szavakat tartja (vö. Herrmann i. m. 186 és Miller i. m. 151), s az emlékezetből nehezebben előidézhetőnek ítéli az elvont szavakat is (vö. Eysenck–Keane, 1997: 225, 229).

⁷ Ezek a következők: *Abschlußprüfungen* (a. m. ’záróvizsgák’), *Ängste* (a. m. ’félelmek’), *Aschkenasim* (a. m. ’askenazi’), *ausgewähltes Volk* (a. m. ’kiválasztott nép’), *Bankjegy*, *Berettyóújfalu* (városnév), *Birkenpilz* (a. m. ’nyírgomba’), *chinesische Mauer* (a. m. ’kínai fal’), *Diasporen* (a. m. ’diaszpórák’), *Gewalt* (a. m. ’hatalom’), *Glaubenspraxis* (a. m. ’hitgyakorlás’), *Gleichstellungsstellen* (a. m. ’azonos jogállású alkalmazások’), *Lebkuchen* (a. m. ’mézeskalács’), *Lokalitätsformen* (a. m. ’lokális formák’), *Mittelalter* (a. m. ’középkor’), egy kínai templom neve, *Peterhof* (helységneve), *Pflege von Identität* (a. m. ’identitás gondozása’), *Preußentum* (a. m. ’poroszság’), *Putzmaterialien* (a. m. ’vakoló anyagok’), *Rathaus Friedrichshain* (a. m. ’Friedrichshain Városháza’), *run* (a. m. ’roham’), *Steinpilz* (a. m. ’vargánya’), *Überrollung* (a. m. ’lerohanás’), *Warschauerstraße* (utcanév), *Zickzacklinie* (a. m. ’cikkcakk vonal’), *Zuckerhut* (a. m. ’süvegcsukor’).

Az afáziakutatás eredményei közvetlen viszonyt feltételeznek a szókincs mennyiségi jellemzői és a szókereső folyamatok sikere között, azaz a szókincs elemei a beszélőnek annál gyorsabban állnak rendelkezésére, minél gyakrabban használja azokat. A ritka szavak használata a különböző afáziatípusoknál fokozatosan visszafejlődik, míg a gyakori szavaké erősen növekszik (vö. Wepman 1956: 468–77, Herman–Szentesi–Szépe 1995: 82). A lexikális döntési vizsgálatokban a szógyakoriság hatása jelentős mértékben megmutatkozik: míg a gyakori főneveknél a betegek általában csak helyes választ adnak, a hibás válaszok aránya a ritkább főneveknél jelentősen megnő (vö. Osmanné Sági 1998: 149 f.). Ami pedig a „fonológiai támpontadást” illeti: a szómegtalálási kísérletekben a szókezdet megadása jelentősen megkönnyítette a beteg számára a keresett szó előhívását (uo. 149, 153, 162.), ugyanígy kimutatható a szótagszám hatása is a betegek válaszaiban (uo. 150.)⁸

A kognitív pszichológia kísérletei is arra utalnak, hogy a passzív szókincshez tartozó kifejezések valamint nevek és idegen szavak alkalmasak leginkább a „nyelvemen van”-jelenség előhívására. A folyamat során a kísérleti személyek felidézik a szótagszámot, a szóhangsúlyt, kezdő- és további betűket, hasonló jelentésű és rímelő szavakat. Ennek alapján a szókeresést „két ciklusú”-nak nevezik, amely szerint az „az értelem szerinti keresésből” (vagy „mély szemantikus keresésből”) és „a szó alakjára tett becslésből” (vagy „felszínes hangzásbeli keresésből”) áll, mely alátámasztja a szó és jelentés külön-külön kognitív reprezentációjának elméletét (vö. Kónya 1994: 46–50).

3. A kutatás eredményei

I. A vizsgálatok azt a feltételezést erősítették meg, hogy a konverzációelemzési módszerek széleskörűen és biztonságga alkalmasak arra, hogy a „nyelvemen van”-jelenségeket körülhatárolják, illetve azok altípusait és megoldásuk lehetőségeit bemutassák. Másfelől az is kimondható, hogy azok a felismerések, melyeket a kutatott probléma konverzációelemzési megközelítésével nyertünk, más nyelvészeti határtudományok eredményeivel megegyező eredményeket adhatnak.

Ezen felismerések kutatástörténeti újdonsága az alábbiakban összegezhető:

- 1) A **KE metodológiai határait kibővítettük**, amennyiben megpróbáltuk feltárni a „nyelvemen van”-jelenségek és a mögöttük rejlő kognitív folyamatok közti párhuzamokat, s ezen új kutatások eredményeit beépítettük a klasszikus KE eredményei közé.
- 2) A **„nyelvemen van”-jelenségek vizsgálatánál egészséges beszélgetőpartnerek normális, hétköznapi kommunikációjának elemzését használtuk** szemben a határtudományok beteg pácienseivel, gyakran a beszélgetést gátló, „mesterséges” körülmények között folytatott laboratóriumi kísérleteivel.⁹ Bebizonyosodott, hogy módszereink hasonló eredményekre vezetnek.

II. Vizsgálatunkban a „nyelvemen van”-jelenségek következő jellemvonásai mutatkoztak meg:

- 1) A „nyelvemen van”-jelenségek **mind anyanyelven, mind idegen nyelven hasonló tulajdonságokat mutatnak fel**, s a problémát a vizsgált valamennyi nyelvben (feltehetően minden nyelvben) **ugyanazokkal a stratégiákkal oldja meg** a beszélő.
- 2) A célszó megtalálására irányuló verbalizációs stratégiákban bizonyíthatóan **kimutatható a beszélő tudásérzete**. Ez az esetek többségében egy világosan körülhatárolható

⁸ A szókezdet szó kiváltó hatásáról afáziás betegeknél vö. Osmanné Sági 1999.

⁹ Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a „nyelvemen van”-jelenség, melynél egyértelműen a mentális lexikonban tárolt egységhez való hozzájutás gátlásáról van szó, csak a kereső stratégiákban egyezik meg az afáziás betegek szókeresésével. Utóbbiak esetében ugyanis a szókeresés oka több fajta lehet: vagy „maga a reprezentáció károsodott [...], vagy a reprezentáció aktivációs küszöbe csökkent, vagy pedig a reprezentációhoz való hozzáférés” (Osmanné Sági 1998: 143).

szemantikai fogalomban és a szóalak bizonyos fonetikai komponenseinek létrehozásában valósul meg.¹⁰

- 3) A „nyelvemen van”-jelenségek célszavai általában ritkán használatos, hosszú szóalakok, gyakran idegen szavak vagy tulajdonnevek.
- 4) A „nyelvemen van”-jelenségek – attól függően, hogy a szólétrehozás három szintjének melyikén lépett fel a zavar, s az milyen minőségű – **különböző felépítésűek**. A probléma feldolgozása folyamán a célszót részint konceptuális, részint fonetikai-metrikai, s ritkábban nyelvtani szinten is megközelítjük. A legtöbb esetben **minden stratégia együtt hat és kölcsönhatásuk adja a megoldást**.

Ezeket a felismeréseket a kognitív nyelvészet is igazolja, amely a jelölt problémakörben párhuzamos és interaktív, egymást segítő vagy éppen gátló történésláncok összetett folyamatáról beszél (vö. Herrmann i. m. 188–91). Így aztán a kognitív nyelvészetnek az a feltételezése tűnik valószínűnek, hogy „a nyelvi információkat [...] a mentális lexikonban nem izoláltan, hanem komplex összefüggések formájában tároljuk” és „hogy az információk közötti kapcsolatok (az alakok és tartalmak közöttiek is) gyorsan létrehozhatók és aktiválhatók” (Börner–Vogel i. m. 4, ford. I. Zs.).¹¹ Az afázia kutatás eredményei alapján pedig „a különböző pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai elméletek megegyeznek abban, hogy a szemantikai, szintaktikai és a szóalak-információ a mentális reprezentáció független szintjeit képezi, amelyek a beszédképzés menetében valószínűleg egymást követően aktiválódnak” (Osmanné Sági 1998: 142).

4. Transzkripció jelek

+	megjegyzések érvényességi területe
. ... .	rövid, közepes vagy hosszú szünet (max. 3 mp.)
(3 Sec.)	legalább 3 mp. hosszúságú szünet, tartama mp-ekben megadva
ä ähm hm	kitöltött szünet, hezitációs jelek
→ ←	relatív gyorsan, ill. relatív lassan
:	magánhangzó vagy ritkábban mássalhangzó feltűnő nyújtása
&	feltűnően gyors csatolás a megelőző szekvenciához
ja, ja'	ereszkedő, ill. emelkedő intonáció
'Ist ja	kezdés magas hangfekvésen
,hab ich	kezdés alacsony hangfekvésen
weiß du-	változatlan intonáció
↑ ↓	viszonylag hangosan, illetve viszonylag halkán
genAU	feltűnő hangsúly
und Ist=es	a nem anyanyelvűekre jellemző szaggatott beszéd
=	feltűnő átkötés
(nevet)	a transzkribens megjegyzése

¹⁰ Természetesen nem tudatos maga a keresési stratégia, a keletkező inputok s a közvetítő produktumok megválasztása sem.

¹¹ Hogy ez pontosan azt jelenti-e, hogy ezek az információk különböző helyen vagy különböző formában vannak tárolva, itt nem vizsgáljuk, a KE módszerei erre jelenleg ugyanis nem alkalmasak. Következésképpen a dolgozatnak az sem lehet a célja, hogy állást foglaljon valamely kognitív nyelvészeti (konnekcionista vagy modularista) modell mellett. Ugyanígy nem tartozik a dolgozat kompetenciájába a kognitív és mentális folyamatok leírására használt tudományos fogalmak pontosítása sem, melyeket preexplikatív értelemben használtam.

[BE]	belégzés
ich hab(e)	gyengén artikulált
(hamwer?)	feltételezett, nem egyértelműen identifikált szöveg
(.....?)	érthetetlen hely
/	megszakítás
()	rövid kihagyás a beszélgetés szövegéből
nagybajom	egy konceptuálisan jelenlévő, nem kimondott, de a kontextus alapján kikövetkeztethető szó jelölése
R[ ]R	beszélőblokk kezdete, ill. vége a beszélő nevének rövidítésével

A jelek duplázása vagy sokszorozása az illető jelenség fokozatát mutatja.

IRODALOM

- Apfelbaum, B. 1993. *Erzählen im Tandem. Sprachlernaktivitäten und die Konstruktion eines Diskursmusters in der Fremdsprache*. Tübingen, Narr.
- Baddeley, A. 1988. *So denkt der Mensch. Unser Gedächtnis und wie es funktioniert*. München, dtv.
- Bánréti Z. 1998. Modulok a mondatfeldolgozásban (Broca-afáziás beszélők szintaktikai tesztelése). In: Pléh Cs.–Györi M. (szerk.): 234–50.
- Bernáth L. (szerk.) 1994. *Kognitív pszichológiai kísérletek*. ELTE. BTK. Kézirat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Block, N. 1982/1994. Mi a kérdés? In: Séra L.–Kovács I.–Komlósi A. (szerk.): 8–22.
- Börner, W.–Vogel, K. 1994. Mentales Lexikon und Lerner Sprache. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 1–17.
- Börner, W.–Vogel, K. (szerk.) 1994. *Kognitive Linguistik und Fremdsprachenerwerb. Das mentale Lexikon*. Tübingen, Narr.
- Brown, R.–McNeill, D. 1966. The „tip of the tongue” phenomenon. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 5: 325–37.
- Clark, H. H.–Clark, E. C. 1983. Hogyan tervezzük meg, hogy mit mondjunk? In: Pléh Cs. (szerk.): 333–74.
- Eysenck, M. W.–Keane M. T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Geist K. 1988. *A TOT jelenség vizsgálata*. Általános pszichológiai évfolyamdolgozat.
- Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Corvina.
- Gósy M. (szerk.) 1998. *Beszéd kutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Gósy M. (szerk.) 1999. *Beszéd kutatás '99. Elméleti és alkalmazott fonetikai tanulmányok*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Handke, J. 1994. Zugriffsmechanismen im mentalen und maschinellen Lexikon. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 89–106.
- Herman J.–Szentesi–Szépe J. 1995. Az afáziakutatás nyelvészeti perspektívái. In: Telegdi–Pléh–Szépe (szerk.): 77–90.
- Herrmann, Th. 1992. Sprachproduktion und erschwerte Wortfindung. In: *Sprache & Kognition* 11/4, 181–92.
- Hoffmann I. 1999. A mentális lexikon reprezentációja ép és Broca-afáziás személyeknél. In: Gósy (szerk.): 113–24.
- Iványi Zs. 1998. Wortsuchprozesse. *Eine gesprächsanalytische Untersuchung und ihre wissenschaftsmethodologischen Konsequenzen*. Frankfurt, Lang.
- Iványi Zs. 2000. A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények* II/1. 52–64.
- Iványi Zs. 2001a. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125: 74–93.
- Iványi Zs. 2001b. A konverzációelemzés miért-kérdései. A szókereső folyamat elhatárolása és altípusai. In: Csátár P.–Maitz P.–Tronka K. (szerk.): *Grammatika, szöveg, metafora*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 87–95.
- Iványi Zs. 2001c. *Interdiszciplinaritás és a nyelvészeti konverzációelemzés*. Habilitációs értekezés. Debrecen, Kézirat.
- Jones, G. V. 1989. Back to Woodworth: Role of interlopers in the tip-of-the-tongue phenomenon. *Memory and Cognition* 17, 69–76.

- Józsa Zs. (szerk.) 1999. *A magyar köztársaság helységnevénekönyve 1999. január 1.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Kintsch, W.–Van Dijk, T.A. 1983. Hogyan idézünk fel és kivonatolunk történeteket? In: Pléh Cs. (szerk.): 311–32.
- Kolers, P. A.–Smythie, W. E. 1979/1994. Képzetek, szimbólumok, készségek. In: Séra, L.–Kovács, I.–Komlósi A. (szerk.): 105–43.
- Koll-Stobbe, A. 1994. Verstehen von Bedeutungen. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 51–68.
- Kónya A. 1994. Az emlékezet tartalmi és idői vizsgálata. (Emlékezet gyakorlatok). In: Bernáth L. (szerk.): 39–70.
- Lengyel Zs. 1997. *Bevezetés a pszicholingvisztikába.* Veszprém. Kézirat.
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation.* Cambridge/London, MIT-Press.
- Miller, G. A. 1995. *Wörter. Streifzüge durch die Psycholinguistik.* Frankfurt, Zweitausendeins.
- Möhle, D. 1994. Deklaratives und prozedurales Wissen in der Repräsentation des mentalen Lexikons. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 39–49.
- Osmanné Sági J. 1995. A belső lexikonhoz való hozzáférés módjai és zavarai afáziás betegeknél. In: Telegdi Zs.–Pléh Cs.–Szépe Gy. (szerk.): 147–63.
- Osmanné Sági J. 1998. Szóisméltési zavar afáziás betegeknél. In: Gósy M. 142–68.
- Osmanné Sági J. 1999. A szókezdő szókieváltó hatásának vizsgálata afáziás betegeknél. In: Gósy (szerk.): 125–37.
- Paivio, A. U. 1986/1994. A reprezentáció fogalma. In: Séra–Kovács–Komlósi (szerk.): 23–40.
- Pléh Cs. 1986. *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pléh Cs. (szerk.) 1983. Szöveggyűjtemény. A pszicholingvisztika tanulmányozásához. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pléh Cs.–Györi M. (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest, Pólya Kiadó.
- Raupach, M. 1994. Das mehrsprachige mentale Lexikon. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 19–37.
- Roth, V. M. (szerk.) 1989. *Kommunikation trotz gestörter Sprache. Aphasie – Demenz – Schizophrenie.* Tübingen, Narr.
- Schermer, F. J. 1991. *Lernen und Gedächtnis.* Stuttgart et al., Kohlhammer (Grundriß der Psychologie 10).
- Sebők L. 1997. *Határokon túli magyar helységnevszótár.* Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Séra L.–Kovács I.–Komlósi A. (szerk.) 1994. *A képzelet.* Bölcsészettudományi Karok. Egységes Jegyzet. Kézirat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Telegdi Zs.–Pléh Cs.–Szépe Gy. (szerk.) 1995. *Nyelvészet és pszichológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (Általános nyelvészeti tanulmányok XVIII.).
- Wepman, M. et al. 1956. Psycholinguistic study of Aphasia. *Journal of Speech and Hearing Disorders* 21. 468–77.
- Yarmey, A. D. 1973. I recognise your face but I can't remember your name: Further evidence on the tip-of-the-tongue phenomenon. *Memory and Cognition* 1, 287–90.
- Zimmermann, R. 1994. Dimensionen des mentalen Lexikons aus der Perspektive des L2-Gebrauchs. In: Börner, W.–Vogel, K. (szerk.): 107–27.

Iványi Zsuzsanna

SUMMARY

Iványi, Zsuzsanna

The ‘tip-of-the-tongue phenomenon’ in German and Hungarian conversations. A linguistic investigation using the methods of conversation analysis

This paper explores some of the regularities of lexical access and, in particular, of what is known as the ‘tip-of-the-tongue phenomenon’, via an analysis of spontaneous everyday conversations, using standard methods of conversation analysis. Its aim is to compare ‘tip-of-the-tongue phenomena’ in various languages (as well as in speakers’ first vs. second languages), to identify and classify certain problem types underlying those phenomena, and to contrast the results of conversation analysis with those of neighbouring disciplines.